

جایگاه تخصیص جریان زیست محیطی رودخانه‌ها

در احیای دریاچه ارومیه

سعید حبیبی

کارشناس ارشد سازه‌های آبی

اگرچه احداث سد‌ها یک ضرورت برای توسعه اقتصادی و کشاورزی حوضه آبریز دریاچه ارومیه بود، اما تخصیص جریان زیست محیطی مورد نیاز به پایین دست ضرورتی مهم‌تر و جدی‌تر بود که متأسفانه مورد بی‌توجهی قرار گرفت. مقداری آبی که بایستی از سد‌ها رهاسازی گردد، عناوین مختلفی همچون حقایق زیست محیطی، جریان زیست محیطی و نیاز آب زیست محیطی دارد. با وجود اختلافاتی در تعریف این اصطلاح، همه متخصصان آب و محیط زیست در لزوم رهاسازی بخشی از جریان‌های ذخیره شده در سد‌ها جهت حفظ محیط زیست متفق القول هستند. دریاچه ارومیه یکی از مهم‌ترین حوضه‌های آبریز کشور است که به دلیل عدم توجه به حقایق‌های زیستی رودخانه‌های منتهی به آن دچار مشکل بزرگی شده است. مشکلی که می‌تواند با اجرای برنامه‌های صحیح تخصیص حقایق‌های زیست محیطی رودخانه‌ها تا حدی مرتفع گردد.

طی نتایج مجموعه مطالعاتی که در گروه مهندسی آب دانشگاه ارومیه بر روی ۱۰ رودخانه بزرگ حوضه آبریز دریاچه ارومیه انجام شده است، می‌توان تخمین زد که با تخصیص ۲۰ تا ۴۰ درصد جریان‌های رودخانه‌های منتهی به دریاچه ارومیه سالانه بیش از یک میلیارد مترمکعب آب وارد دریاچه ارومیه می‌گردد. این در حالی است که تراز آکولوژیکی دریاچه ارومیه شش میلیارد متر مکعب است. این بدین معنا است که اگر در دریاچه ارومیه شش میلیارد مترمکعب آب انباشت شود به حداقل تراز زیستی می‌رسد. از یک میلیارد متر مکعب جریان ورودی به دریاچه ارومیه، در بدترین وضعیت ممکن ۵۰۰ میلیون مترمکعب آب از سطح دریاچه تبخیر می‌گردد و ۵۰۰ میلیون مترمکعب آن سالانه انباشت می‌گردد. با این وجود دریاچه ارومیه طی ۱۲ سال می‌تواند به تراز آکولوژیکی خود دست یابد.

این موضوع اهمیت توجه به حقایق‌های ۲۰ تا ۴۰ درصدی رودخانه‌ها را آشکار می‌سازد؛ و این سخن قدیمی، قطره قطره جمع شود وانگهی دریا شود را در ذهن‌ها متجلی می‌سازد.

رودخانه در بالادست و در میان کوه‌ها به‌عنوان رودخانه جوان نامگذاری می‌گردد. چراکه همچون جوانان پر انرژی و خروشان است. با گذشت رودخانه در مسیر خود دوره جوانی به انتها رسیده و دوره بلوغ شروع می‌گردد. در این دوره رودخانه غیرقابل پیش‌بینی است و تغییرات شدیدی را از خود نشان می‌دهد. در نهایت رودخانه‌ها به دوره پیری می‌رسند. در این دوره نیز رودخانه‌ها همچون انسان‌های کهنسال آهسته حرکت می‌کنند.

می‌دانیم که پیدایش تمدن‌ها وابسته به آب و رودخانه‌ها بوده است. اکثریت شهرهای جهان در نزدیکی رودخانه‌ها ساخته و توسعه داده شده‌اند. رودخانه‌هایی که از آب آن برای مصارف مختلف استفاده می‌کنند و پس از خشکاندن آن به عنوان مسیری برای تخلیه فاضلاب‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند. قبل از پیشرفت علم و تکنولوژی بشر تنها می‌توانست با احداث انهار مختلف از آب رودخانه‌ها استفاده کند. با پیشرفت ابزارآلات مختلف همچون موتورپمپ‌ها استفاده بشر از آب زیرزمینی بر استفاده از انهار اضافه گردید و با افزایش هر چه بیشتر جمعیت این مصارف نیز بیشتر و بیشتر گردید. در این میان نقش سازه‌های آبگیر همچون سد‌ها و بند‌های انحرافی بسیار زیاد بوده و است. سد‌ها سازه‌های بزرگی هستند که در مسیر رودخانه احداث و موجب تجمع جریان آب در دریاچه‌هایی در بالادست خود می‌شوند. احداث سد‌ها نیازهای آبی انسان‌ها را فراهم می‌کند ولی سایر موجودات زنده را از این مایع حیات محروم می‌کند. متأسفانه این دیدگاه در جهان وجود داشت که احداث سد یعنی ذخیره کل آب رودخانه است و نبایستی اجازه داد تا آب رودخانه به طرف پایین دست حرکت داشته باشد. این دیدگاه در برنامه‌ریزی‌ها و مدیریت منابع آب و سد‌ها در حوضه آبریز دریاچه ارومیه نیز نمود داشته است. این طرز تفکر ضمن ایجاد شرایط برای انقراض بسیاری از گونه‌های وابسته به آب در رودخانه‌ها عملاً باعث نرسیدن آب به دریاچه‌ها و تالاب‌های پایین دست شده و آن‌ها را در معرض تهدید خشکی قرار می‌دهد.

این روزها مسئله خشک شدن دریاچه ارومیه و احیای مجدد آن جزء بحث‌های داغ محافل علمی، تخصصی و سیاسی است. این نوشته کوتاه قصد دارد ضمن متذکر شدن جایگاه رودخانه در پایداری اکوسیستم‌های آبی بر لزوم تخصیص حق آبه زیست محیطی رودخانه‌های حوضه آبریز دریاچه ارومیه جهت احیای مجدد آن تأکید بورزد. جایگاهی که متأسفانه با گسترش سدسازی در دهه‌های گذشته به محاق فراموشی سپرده شده بود.

رودخانه، این موجود باهوش یکی از اولین سازه‌های آبی طبیعی جهان به‌شمار می‌رود. سازه‌ای که بشر در ساخت آن هیچ نقشی نداشته، لیکن با اعمال تغییراتی در مسیر این سازه رفتار و منش آن را تغییر داده و می‌دهد. رودخانه‌ها علاوه بر حیات خود با هدایت جریان آب، موجبات حیات سایر مخلوقات را نیز فراهم می‌سازند. رودخانه‌ها نسبت به محیط حساس بوده و برای هر عملی، عکس‌العملی از خود نشان می‌دهند که می‌تواند جنبه‌های مختلفی داشته باشد. این سخن قدیمی که می‌گوید آب راه خود را پیدا می‌کند، نیز موید باهوش بودن رودخانه است. به عنوان مثال، کمتر دیده می‌شود که رودخانه در یک مسیر مستقیم حرکت کند و اغلب مسیر مارپیچ دارد. رودخانه‌ها نیز مانند انسان‌ها در مسیر خود به سمت پایین یک کوه اغلب مسیرهای مارپیچ را انتخاب می‌کنند تا تلفات انرژی کمتری را داشته باشند و بتوانند به انتهای مسیر برسند.

در یک تقسیم بندی کلی رودخانه‌ها نیز مانند انسان‌ها دوره‌های مختلف تکامل را دارند. یک

